

יגאל ינאי ויוסף עופר

"וְסִימָנָד": סימנים בלשון העברית

במחזה "עוץ לי גוץ לי" מאת אברהם שלונסקי מנסה המלכה לפענח את שמו של האישון-הננס, על פי הכתוב בתוך ספר הרשומות:

"שִׁמְךָ אֲבָגָד? ... אֲתָבֵשׁ? ... תִּשְׂרָק? ...

וּבְכֵן בְּגַד כְּפֶת? זְסִשְׂרָץ? לְמָנָר?

בּוּמָף? גִּיבֵק? אֲהַחְעָר?

משבא המחבר לכתוב שמות מוזרים וקשים בעברית, לא יצר אותם מדמיונו, אלא השתמש במלים הקיימות בעברית מן המוכן. הוא השתמש בחלק מן הסימנים שבלשון, ויצר מהם את השמות המסתוריים והמאיימים. **אֲבָגָד** הוא סדרן של אותיות האלף-בית. **אֲתָבֵשׁ** הוא מפתח לכתב סתרים שבו האות ת"ו האחרונה באלף-בית באה במקום האות הראשונה אל"ף, ש"ן באה במקום ב"ת וכך הלאה. **תִּשְׂרָק** הוא סדר האלף-בית ההפוך, מן הסוף להתחלה. ומכאן לסימנים של קבוצות אותיות הקשורות לדקדוק העברי: **בְּגַד כְּפֶת** הוא סימנן של האותיות המקבלות דגש קל בראש המלה ואחרי שווא נח, והגייתן משתנה בהתאם לכך. שאר הסימנים מציינים את חלוקת אותיות האלף-בית על פי מוצא הגיית העיצורים: **זְסִשְׂרָץ** הן אותיות השיניים; **בּוּמָף** - אותיות השפתיים; **גִּיבֵק** - אותיות החד; **אֲהַחְעָר** הן האותיות שאינן יכולות לקבל דגש (האותיות הגרוניות והאות רי"ש).

מלים המבוססות על נוטריקון הבא כדי להקל על הזיכרון אינן תופעה חדשה. הסימנים הראשונים הידועים הם מתקופת התנאים. **דצ"ך עד"ש באח"ב** הוא הסימן שנתן רבי יהודה במכות מצרים (דס, צפרדע, כינים, ערוב...) כמפורש בהגדה של פסח. מזמן התלמוד ירשנו סימנים מרובים לסוגיות התלמוד. הסימן הידוע **יע"ל קג"ם** מציין את שש הסוגיות שבהן נקבעה ההלכה כדעת האמורא אביי במחלוקתו עם האמורא רבא, בניגוד לכלל הרגיל "אביי ורבא - הלכה כרבא". האות הראשונה בסימן זה, יו"ד, מציינת את סוגיית "יאווש שלא מדעת" שבתחילת הפרק השני של מסכת בבא מציעא. רבים מן התלמידים הצעירים פותחים בפרק זה את לימודם

בתלמוד. כדאי לציין את סימן הזיכרון ההלכתי שניתן בסדרן של הברכות ביום טוב שחל במוצאי השבת: **יקנה"ז**. היינו: יין, קידוש, נר, הבדלה, זמן. גם בעלי המסורה הרבו לתת סימנים בפסוקי המקרא שהביאו בהערותיהם. חלק מן הסימנים הוא בארמית: מובא משפט בעל משמעות, וכל מלה רומזת לאחד מפסוקי המקרא שרצו לזכרם. לדוגמה: המשפט "הוון כלביא שאלין חכמה לסוסיא" (= היו הכלבים שואלים חכמה מהסוסים) הוא סימן זיכרון לחמשת פסוקי המקרא שבאה בהם צורת המקור **הָבִין**, וכל מלה רומזת לפסוק (לדוגמה: המלה **חכמה** רומזת לפסוק "**חכמת** ערום הָבִין דרכו" – משלי יד, ח; המלה **סוסיא** – לפסוק "אל תהיו **כסוס** כפרד אין הָבִין" – תהלים לב, ח).

אולם עיקר עיסוקנו כאן הוא בסימני זיכרון הקשורים ללימוד הלשון העברית. דומה שהסימן הקדום ביותר בתחום זה הוא הסימן **מנצפ"ך**, המציין את האותיות הסופיות בכתב העברי. הכתב נחשב חשוב ומקודש, והאמורא רב חייא בר רב תולה בנביאים את עניינן של אותיות אלו שצורתן בסוף המלה שונה מזו שבאמצע המלה, וקובע: "מנצפ"ך – צופים [= הנביאים] אמרו". וכבר עמדו בעלי התוספות על כך ששינה בעל הסימן את סדר האותיות כדי ליצור בסימנו לשון נופל על לשון: **מנצפ"ך** רומז למלים "מן צופיך", כלשון הדרשה.

סימני הזיכרון בדקדוק הלשון ידועים לנו לראשונה מספר האגרון, מילונו של רב סעדיה גאון. בהקדמה לספר המחבר דן באותיות המשמשות בתצורת הפועל ומציינות ריבוי או קניין או את זמן הפועל. וכך אומר שם רס"ג:

האותיות המוספות בתחלת המלה המה **הַאֹבִים** **כְּשֶׁתְּלֹן**. שבע מהן על היסודות [= שם הפעולה או צורת המקור] וההפוכה [= הפועל] המה **בְּשָׁלוֹם כַּה**. וארבע על הנהפכת לבדה [= רק בפועל] המה **אֵיתוּן**.

אחד מן הסימנים שקבע רס"ג, **אֵיתוּן**, מקובל עד היום לציון האותיות הבאות בראש הפעלים בצורות העתיד.

המדקדק מנחם בן סרוק, בעל **מחברת מנחם**, נתן גם הוא סימן משלו לאותיות השורש וסימן לאותיות התוספת. סימניו: **חט ספר גזע צדק** הן האותיות הבאות רק בשורשי המלים, ואילו האותיות הנוספות הן **שמלאכתו בינה**. ר' יונה אבן ג'נאת, בעל ספר **הרקמה**, הכיר את סימניו של מנחם, ובתחילה חשב להסתפק בהם ולא להמציא סימנים משלו, "מפני

שאין טעם בסימן אלא להקל זכרון האותיות על התלמידים". לבסוף לא עמד בפני הפיתוי וחיבר סימנים משלו. סימנו לאותיות השורש הוא **טקס עז גד חף צר**, ולאותיות התוספת – **שלומי אך תבנת**. מוזרה היא ההנמקה לעדיפותם של הסימנים בעיניו: רק סימניו-שלו הם בעלי משמעות "מחברים בענין, מה שאין כן בזולתם" (**הרקמה**, שער ה). נראה שכל סימן חביב על מחברו ונאה בעיניו...

יש מחברים ששאפו להבליט עוד יותר את חותמם האישי בסימניהם, ושיקעו בתוכם את שמם. דונש בן לברט בחר לציין את אותיות התוספת בסימן **דנש הלוי אמת כטב**. (שים לב למלה **כטב**, הבאה בדוחק הסימן. תלמידי מנחם, יריביו של דונש, עמדו על הדוחק בסימן והזדרזו להציע למחברו סימן "טוב" יותר: **דנש הלוי טמא כתב**...) לרבי שלמה בן גבירול מיוחס הסימן **אני שלמה כותב**. אם נשווה את שני הסימנים נוכל להבחין במחלוקת דקדוקית עמוקה: דונש כולל באותיות התוספת גם את האותיות דל"ת וטי"ת הבאות במקום הת"ו בבניין התפעל לפני צד"י או זי"ן (כגון בפועל **נְצַטְדֵּק**). רוב המחברים סברו שתמורות אלו של האותיות הבאות בשל נסיבות פונטיות מוגדרות אינן ראויות להיכלל ברשימת האותיות המשמשות.

גם אליהו הלוי בחור, בן המאה השש-עשרה, שיקע את שמו בסימן זיכרון לתנועות השונות, לפי השיטה המאוחרת הרואה בעברית חמש תנועות גדולות ולעומתן חמש תנועות קטנות. סימנו **אלי זה הוא טוב** כולל את חמש התנועות הגדולות (**פרקי אליהו**, דף מח ע"ב).

הסימן הנאה ביותר לאותיות השימוש הוא ללא ספק **משה וכלב** (חיברו הרז"ה, ר' שלמה זלמן הענא, בתחילת המאה הי"ח). לא רק משום שהוא מיוסד על שמות שני אנשים ידועים מן המקרא, אלא גם בשל המשותף לאותיות שבכל אחת מן המלים: אותיות **משה** בא אחריהן דגש חזק, ואילו אותיות **וכלב** ניקודן היסודי הוא בשווא. הרחבתו של סימן זה משמשת גם לקביעת הניקוד של האות אל"ף במלים מלשון אדנות שלפניהן אות שימוש. אמרו: **משה מוציא וכלב מכניס**. מוציא פירושו שהוגים ומוציאים בפה את האות אל"ף שאחר אות השימוש (כגון בפסוק **וְעָבַד חִפְשֵׁי מֵאֲדָנָיו**) – איוב ג, יט; זה גם משמעו של המונח הדקדוקי **מפיק**, המציין הוצאה בפה). ואילו לאחר אותיות **וכלב** אין "מוציאים" את האל"ף (כגון בפסוק "מה נאמר לאדני" – בראשית מד, טז). כמובן, סימן זה מבוסס על כך שמשא

הוא המוציא את ישראל ממצרים וכלב הוא מכובשי הארץ לצד יהושע בן נון.

נסקור עתה סימני זיכרון דקדוקיים שנוסדו בדורנו. המשפט "עם הארץ עלה להר לזבוח פר לחג" קושר את חמשת השמות שניקודם משתנה כאשר הם באים ביידוע. ללא יידוע מנקדים עם, אָרֶץ, הַר, פֶּר, חָג, וביידוע הָעַם, הָאָרֶץ, הַהָר, הַפֶּר, הַחָג. במקום לשנן את השמות החריגים האלה המקשים על הזיכרון, בא הסימן וקושר אותם למשפט אחד בעל מובן. (בהערת אגב נעיר, שהאקדמיה ללשון העברית החליטה להתיר גם את הניקוד הַחָג שלא על דרך המקרא – על פי אחת ממסורות הלשון. בכך ביקשה לצמצם את מספר הצורות החריגות בלשון.)

סימן לזיכרון נקבע גם למלים שהדגש בא בהן לאחר תנועה גדולה. דגש זה תמוה וקשה להסבירו על פי מבנה הלשון. יש מן המדקדקים שכינו אותו "דגש לתפארת הקריאה". באו בעלי הסימנים ושנו: **בְּתִים אֱלֹה לְמָה הִמָּה שְׁמָה? הִנָּה! יָמָה!**

יש וסימנים שהיו נהוגים בעבר משנים את צורתם על פי טעם דורנו. כך למשל קרה בסימן המציין את השורשים בגזרת חסרי פ"י, והם השורשים שפ' הפועל שלהם יו"ד אך הם נוטים על דרך פ"נ (כגון: נָצַב מן השורש י-צ-ב, הִצִיעַ מן השורש י-צ-ע, יִצַק מן השורש י-צ-ק). בעבר השתמשו בסימן **בְּקָצַת גֵר** (לשורשים י-צ-ב, י-צ-ק, י-צ-ע, י-צ-ת, י-צ-ג, י-צ-ר). בספרי הלימוד החדשים צירפו אליהם את השורש י-ז-ע ובא הסימן **תְּקַע בְּרָג וְהִזִיעַ**. האותיות המקבלות דגש קל הן **בגד כפת** (ובמקצת המקורות הקדומים – כגון **בספר יצירה – בגד כפרת**). ניקוד הסימן בכתבי-יד עתיקים הוא **בְּגַד כְּפָת**, אך כיום מעדיפים את המשקל הסגולי וקוראים **בְּגַד כְּפָת**, ויש שאף דרשו את הסימן ופירשוהו 'כתונת של משוגעים'...

רגילים כיום לְדַבֵּר על אותיות **אָהוּי**, המשמשות אמות קריאה (אותיות שאינן מסמנות עיצורים), אולם בתקופות קדומות היה סימן לעתים **יְהוּא – שם בעל משמעות**.

כללו של דבר: בכל הדורות חיפשו הלומדים והמורים דרכים להקל על הזיכרון ולחבר את קבוצות האותיות השונות שבדקדוק או את החריגים בחוקי הלשון למלים בעלות 'צלצול' נעים לאוזן או למשפטים בעלי מובן כלשהו. יש שניסו להטביע את חותמם האישי על הסימן ושיבצו בו את שמם, ויש שהתאימו את הסימן לטעם דורם כדי שיתיישב על הלב וייקבע בזיכרון.